

TWO DEBATES

Slave Trade, Women's Rights and Moral Grind in Fredrika Bremer's *The Neighbours*

SAM HOLMQVIST

Keywords

Women's rights movement, abolitionism, transatlantic slave trade, slavery, Orientalism, nineteenth century, feminist history, Fredrika Bremer

Summary

This article examines Fredrika Bremer's novel *The Neighbours* (*Grannarne*, 1837), and in particular two scenes in which respectively the transatlantic slave trade and Islam are debated. Together, these two quarrels form a feminist, nationalist argument against slavery, using an image of a misogynistic Orient as backdrop. *The Neighbours* present an unusually explicit discussion about the transatlantic slave trade, while at the same time simultaneously acknowledging and trivializing it. The economic system of slavery is tied to the transatlantic slave trade in *The Neighbours*, as the reader learns that a man that has become rich from trade with West Indian colonies has also been kidnapping people and selling them into slavery. The contemporary failure to acknowledge the connection between colonial trade and the transatlantic slave trade is implicitly critiqued in the novel through presenting the reader with two versions of his past; one official, censored, version and one that is kept a secret.

I artikeln läses kopplingarna mellan abolitionism och kvinnokamp i Fredrika Bremers *Grannarne* (1837), i vilken slavhandel på samma gång explicit diskuteras och trivialiseras. Analysen fokuserar på två gräl i romanen, ett om slavhandel och ett om islam, och visar hur svensk kvinnokamp görs förståelig i romanen mot en bakgrund av abolitionism och orientalism.

TVÅ GRÄL

Slavhandel, kvinnokamp och moraliskt gnissel i Fredrika Bremers *Grannarne*

SAM HOLMQVIST

Det enda Jean-Jacques ville var att lätta upp stämningen.

På ena sidan av rummet sitter hans familj, ganska excentriska allihop, ingen vidare världsvana. På andra sidan en ny granne på visit, den hemlighetsfulle utlänningen som flyttat in i gården bredvid. Vad göra? Jean-Jacques är både artig och världsvan, och ett samtal om internationell handel verkar helt rimligt.

Men det går inte att konversera om sådant hur som helst, i en borgerlig svensk salong på 1830-talet. Från handeln kommer de in på kolonier, därifrån till ”menskoracerna”, och sedan går det utför. ”Slafhandeln kom i fråga.” Jean-Jacques har misstagit sig – nu är de långt från artig konversation mellan ytligt bekanta. Handeln med människor över Atlanten är kontroversiell, och en av Jean-Jacques bröder ryter ifrån. Han avfärdar Jean-Jacques argument om afrikaners mindervärde gentemot européer: ”jag vet att han är en människa, och som sådan min broder!” (Bremer 2000: 131)

Hur skrev svenska kvinnorrättskämpar om slaveri och den transatlantiska slavhandeln? Fredrika Bremers roman *Grannarne* gavs ut 1837 – tjugofyra år efter att Sverige först gick med på att förbjuda slavhandel och tio år innan slaveri avskaffades på den svenska kolonin Saint-Barthélemy. Ön hade blivit svensk 1784, och var en av frihamnarna i Västindien. Till att börja med var slavhandeln

på ön förhållandevis marginell, men under några år i början av 1800-talet var hamnen Gustavia en av de ledande för slavhandel i regionen (Weiss 2016: 136–40). Under samma period växte det internationella (framför allt brittiska) motståndet mot den transatlantiska slavhandeln. Det första svenska beslutet om att förbjuda slavhandel togs 1813, men efterlevdes aldrig och följdes av nya förbud 1823 och 1830. Det tog ytterligare femton år innan riksdagen beslöt att avskaffa svenskt slaveri, och att de som utsatts på Saint-Barthélemy skulle köpas fria (om Saint-Barthélemy som svensk koloni, se Wilson 2015; Pålsson 2016; Thomasson 2016, 2018; Weiss 2016: 195–252). När *Grannarne* ges ut befinner vi oss alltså mitt i de europeiska diskussionerna om slavhandelns vara eller icke vara. Det var diskussioner som inte minst fördes inom kvinnokampen.

Förbindelserna mellan kamperna mot slaveri och mot kvinnoförtryck var många. Att artonhundratalets västerländska kvinnorörelser växte fram tillsammans med abolitionistiska är välbelagt i internationell forskning (Gleadle 1995; Anderson 2000; Sklar och Stewart 2007; Yellin och Van Horne 2018). På svensk mark återstår dock dessa samband att undersöka närmare. Även här användes ett symbolspråk där kvinnors underordning beskrevs som slaveri (Manns 2005: 26), men vi vet alltför lite om hur.

Fredrika Bremer var en av den tidiga kvinnokampens viktigaste föregångsgestalter, den som ”mer än andra gjorts till den samlade svenska kvinnorörelsens galjonsfigur” (Manns 2005: 130). Därtill

var hon mycket populär även internationellt (Arping 2018). Anderson (2000: 4) har placerat henne bland tjugo ”core women” i den tidiga kvinnorörelsen, och Gleadle (1995: 54–62) har pekat ut hennes betydelse för den grupp hon kallar ”radical unitarians”. McFadden inkluderar Bremer som en av de ”mothers of the matrix” hon undersöker i kvinnorörelsens tidiga internationella nätverk, och säger att Bremer fungerade som en ”first lady of Nordic feminism, both at home and abroad” (McFadden 1999: 159).

Ändå är det bara Bremers amerikanska reseberättelse, *Hemmen i den nya världen* (1843–1844), som forskningen intresserat sig för vad gäller hennes syn på slaveri och slavhandel (Wendelius 1985; Lofsvold 1999; Körber 2004; Bohlin 2013). Det var först under resorna i USA och på Kuba som Bremer på allvar skrev om slaveriet, och kom att inta en för många oväntat tillåtande inställning (Körber 2004; Wendelius 1985). Men vad skrev hon innan dess? Hur behandlade Bremer abolitionismen innan hon reste till Amerika, och hur skrev hon om slaveriet innan hon intresserade sig för slaveriet i sig?

Grannarne är särskilt intressant i det här sammanhanget. Att en av huvudpersonerna i romanen har gjort sig en förmögenhet på slavhandel har påpekats ofta (Kleman 1925: 124–128; Burström 1930: 453–455; Stendahl 1994: 53–56; Burman och Burman 2000: xii; Burman 2001: 138–148). Men ingen har undersökt det närmare, eller i detalj diskuterat hur Bremer använder abolitionistiska argument. Liksom mycket skönlitteratur från samma tid är *Grannarne* fylld

av hänvisningar till den koloniala världen, gjorda i förbifarten. Berättarens make har ”turkiska tofflor” (132) men är inte ”stolt som en Nabob” (14; det vill säga en europé som blivit rik i Indien), utsikten från deras sovrum är ett ”öde arabien” (8), hennes bästa vän Maria har nyss flyttat ”långt öfver hafven” (15), svärmor behandlar sitt tjänstefolk ”på en gång som slavar och som barn” (16), en tupp ser ut som en ”sultan” (31) och känslor är som en vind ”mer brännande, än den i Afrikas öknar” (222). Det handlar om den latent kolonialism som av Bharathi Larsson (2016) pekats ut i svensk visuell kultur: den finns där hela tiden, i bakgrunden.

Den här artikeln belyser kopplingarna mellan en internationell abolitionistisk rörelse och den kvinnorörelse som växte fram i Sverige under artonhundratalet. Genom undersökningen av *Grannarne* visar jag att en svensk kvinnorrättsförespråkare som Bremer var bekant med argumenten mot slavhandel och slaveri, och att dessa frågor ingick i vad vi skulle kalla ett feministiskt idékomplex. Min undersökning fokuserar framför allt två viktiga scener i *Grannarne*. Inom några sidor presenteras nämligen två hetsiga familjegräl: Ett om den transatlantiska slavhandeln och ett om islam. Tillsammans bildar dessa gräl ett kvinnorrättsligt, nationalistiskt argument mot slaveriet, med fantasin om ett misogynt Orienten som bakgrund.

Första grälet: Bruno och slavhandeln

Så vad var det som hände i det där grälet jag inledde med? Om vi börjar med

bakgrunden: Den hemlighetsfulle utlänningen som Jean-Jacques försökte konversera heter Bruno och hör faktiskt till familjen, men det är det ingen som vet än. Bruno flydde hemmet som ung efter att ha ertappats med att stjäla, tog värvning i den portugisiska armén, kom i dåligt sällskap och blev slavhandlare. Han är ett svenskt exempel (så vitt jag vet det enda) på den sexige slavkaptenstyp, en ”ambiguous, sexy, dangerous, romantic hero”, som Miller (2008: 227) spårat till Eugène Sues äventyrsroman *Atar-Gull* (1831). Efter ett halvt liv och många bedrävelser utomlands har Bruno i största hemlighet återvänt till Sverige för att försonas med sin mor. Stort melodrama följer, inklusive allt: galenskap, mordförsök och stämningsfulla åskväder. Intrigen dras till sin spets i en passionerad kärlekstriangel mellan Bruno, den änglalikt kritvita Serena och Brunos judisk-västindiska älskarinna Hagar.

Bruno och hans kärlekar utgör en parallellhandling till en mer vardagsnära skildring. Birgitta Holms (1981) studie av Bremers debutroman *Familjen H**** (1830) klargjorde hur Bremer väver samman borgerlig realism och melodramatisk romantik. Sådana romanbyggen kan ses i de flesta av Bremers verk, och är tydligt i *Grannarne* (Burman och Burman 2000: xiii). Bruno är en del av det Holm kallade den *romantiska koden*, medan den *realistiska koden* främst representeras av romanens egentliga huvudperson Fransiska. Det är hon som, i brev till barndomsvännen Maria, berättar de flesta delarna av romanen. Fransiska kommer från enkla förhållanden och har nyligen gift sig med

en betydligt äldre man, som hon kallar björn. (Han heter egentligen Lars Anders men Fransiska ger honom smeknamnet ”björn”, som hon genomgående skriver utan versal.) Pragmatiskt lagd som hon är medger hon att det är ett resonemangs- äktenskap. Hennes björn är inte vacker, och han är betydligt äldre än hon: ”Kärlek, Maria, ser du, – nog tyckte jag om honom, fann honom hyggelig, eljest hade jag ej gift mig med honom; men kärlek hm!” (10) Fransiska är i både ekonomiskt och klassmässigt underläge, men navigerar självsäkert både björn och hans excentriska familj. Hon är smart, vänlig och har en osviklig förmåga att hålla sin omgivning på gott humör. Så småningom utvecklas kärlek mellan makarna, och i det lyckliga slutet på *Grannarne* får Fransiska och björn barn.

De två gräl som den här artikeln handlar om sker ungefär halvvägs in i romanen. När det första grälet bryter ut har familjen samlats hemma hos Fransiska och björn. Förutom värdparet närvarar björns styvmor (Brunos mor), hans två styvbröder och deras hustrur. Flera i sällskapet har nyligen lärt känna varandra – förutom björn och Fransiska är ytterligare ett av paren nygifta. När de får besök av den nye granne som trakten skvallrat om är stämningen därför allt annat än avslappnad. Även här spelar det Holm kallade Bremers romantiska och realistiska koder in i varandra. I den realistiska koden av *Grannarne* börjar grälet med att en granne kommit på visit: ett vanligt, vardagligt umgänge grannar och släktingar emellan. I den romantiska sjuder det av den

mystiske grannens ännu dunkla förflutna, och av mörka antydningar mellan raderna. Men det är just antydningar det handlar om – det är ännu ingen (varken läsaren eller romangestalterna) som vet att den nye grannen är Bruno. Han är bara en bekant, om än från ett annat land och hemlighetsfull utöver det vanliga. Enligt ryktet ska han vara portugis, och det är därför Jean-Jacques börjar prata om ”Portugal, dess handel och kolonier” (130).

Att samtalet sedan kommer in på ”mensoracerna” (130) verkar inte överraska Fransiska. I stora drag håller hon med Jean-Jacques, som hon tycker avhandlar ämnet ”med kännedom och interesse”, även om han är ”orättvis” gentemot ”hvad han kallade den Ethiopiska racen, som han satte i bredd med djuren” och som han förklarar ”alldeles ur stånd af högre kultur” (130). Det är även vid det påståendet som de första invändningarna hörs i sällskapet. Det är en av bröderna, Petter, som bestrider ”till del”. Björn har också grimaserat en del – hans vanliga sätt att uttrycka missnöje – men värre än så är det till att börja med inte.

När samtalet glider över till slavhandel blir Fransiska förvånad över att inte alla i sällskapet är emot. Men Jean-Jacques fortsätter egentligen bara sitt resonemang om ras; eftersom han inte tycker att afrikaner är förmögna till högre kultur anser han också att det bara är ”som den bildade Europeens slaf” som de har ”något slags värde” och kan ”njuta någon bestående lycka” (130).

Nu ställer sig Petter ”alldeles häremot, och ur djupa grunder” (130). Dessutom

skyndar björn till hans hjälp. Det är okaraktäristiskt – björn är annars tillbakadragen och brusar inte upp i första taget – men vid det här tillfället säger han ifrån. Den hittills artiga tonen i samtalet bryts. Björn säger att han visserligen inte vet något om olika människors intellekt, men att det inte spelar någon roll. Människor ska inte handla med andra människor. Han säger ”med eftertryck” att det får vara hur det vill med afrikanens intellektuella förmåga: ”jag vet ej om det är det viktigaste i fråga om menskobilidning, – men jag vet att han är en *menniska*, och som sådan min broder!” (130, kursivering i original)

För att tala med Ahmed (2010) blir björn sällskapet feministiska glädjedödare. Han förstör den trevliga samvaron genom att syna den artiga konversationen och peka ut det moraliska moras de befinner sig i. I bakgrunden här finns förstas det ekonomiska system som Bremer och hennes samtida läsare var en del av. Den internationella handel som Jean-Jacques är intresserad av bestod till stor del av kolonialvaror. De plantager som producerade alla dessa varor var beroende av förslavade människor som arbetskraft, och behövde ständig tillförsel av nya. Handel med kolonialmakter betydde – inte bara i förlängningen utan högst konkret – handel med människor. Bremer låter alltså björn stå för en feministisk analys i grälet. Människor är människor, och det kan vi inte bortse ifrån bara för att det skapar dålig stämning.

Två ord är särskilt betydelsebärande i björns utbrott: ”broder” och ”mördare”. De gör att Bruno ger sig in i diskussionen. Han har bara lyssnat tidigare, om än ”synbart med det alldrastörsta interesse” och ibland med ögon som ljungar ”af en besynnerlig eld” (130). Men när björn säger att afrikanen är ”en *menniska*, och som sådan min broder” svarar Bruno genom att utropa ”Broder!” med en ”underlig, hemsk och nästan hotande” ton.

”Ja broder! röt björn, som alltmer förifrade sig; [”]och den som drifver handel med hans frihet och hans lif, är ett odjur, är värre än en mördare!”

”En mördare!” upprepade åter fremlingen, med en krampaktig ryckning på ögonbrynen, och med en röst så dyster, att ovillkorligt allas blickar fästade sig på honom. (131)

Det finns flera saker att lägga märke till här. Jag kommer att återkomma till att Fransiska tycker att björn förivrar sig – att hon inte tycker att han borde säga ifrån – men till att börja med vill jag peka ut begreppsparet mördare/broder.

Vi börjar med ordet ”broder”. Bruno är ju björns bror – de är inte vad vi skulle kalla genetiskt släkt, men styvsyskon. Även om ingen känt igen honom vet Bruno att de andra är hans bröder. Dessutom har ordet ”broder” en sär-

skilt viktig betydelse i en diskussion om slavhandel och slaveri. Ett av den engelska och amerikanska abolitionismens främsta slagord var "Am I not a man and a brother", odödliggjort genom en medaljong av Josiah Wedgwood. Den visar en man på knä, med de kedjade händerna uppsträckta i en bedjande gest: Är jag inte en människa och en broder? Bilden antogs som officiellt sigill för den brittiska "Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade" och massproducerades på porslin, broscher, snusdosor och alla möjliga vardagsföremål. Med tiden skulle den bli emblematisk för den abolitionistiska rörelsen. "It is no exaggeration to say that this little icon provided a distillation of the rationale for the entire body of visual art that was to be generated under the pressures of a series of emancipation moments within the Atlantic slave diaspora", skriver Wood (2010: 61; om sigillet 58–89). Bakom medaljongens ord finns de bibliska argumenten emot slavhandel och slaveri. I slutet av 1700-talet började debattörer beskriva personer som utsattes för slaveri som just "bröder", och som sådana (potentiella) medkristna. Den typ av slaveri som det här rörde sig om gjorde människor till egendom och var därmed i sig ett slags avmänskligande. Att säga att en slav är en människa, en broder, innebar en radikal omformulering genom kristen teologi (Barclay 2007: 10). Det utgör grunden för Wedgwoods medaljong, liksom för Bremers förståelse av slaveriet. Den kristna diskurs i vilken alla människor är syskon var viktig för Bremer och sammanfaller med hennes feministiska (Manns

2005: 146). Hon diskuterar den i flera verk (mest explicit i utopin *Syskonlif* från 1848; se Heggstad 1991). Att vara en broder är att vara en jämlike, och jämlikhet utesluter slaveri. Genom ordet "broder" förs alltså diskussionen om slaveriet till en religiös nivå där det utgör ett brott inte bara mot människor utan också mot Gud.

Det är svårt att veta om Bremer medvetet använde abolitionisternas slagord, men det är inte osannolikt. Som redan nämnts var hennes internationella kontakter betydande, och hon intresserade sig redan nu för den "nya världen" som hon senare skulle besöka. I grälet hänvisar både Jean-Jacques och Petter till den internationella abolitionistiska rörelsen, och när Bruno långt senare berättar om sitt liv som slavhandlare säger han sig ha tagit del av den brittiska debatten (130 och 379; se även Burman och Burmans förklaringar: 410–411, 416). Bakgrunden till Bremers kritik av slaveri och slavhandel i *Grannarne* finns i den internationella kvinnokampen, och dess samband med den abolitionistiska. Det abolitionistiska språkbruk som användes för att beskriva förtrycket av vita kvinnor har av Anderson (2000: 114–128) beskrivits som ett utmanande av en nationalistiskt idealiserad kvinnlig huslighet genom emancipationskonceptet. Givet Bremers roll i den västerländska kvinnokampen är det inte förvånande att hon plockar upp analogin kvinnoförtryck–slaveri från internationell debatt.

Men om en broder är en människa – vad är då den som handlar med sina bröder? Björn säger "värre än en mördare" (131). Även detta ord – mördare – återkommer

i romanen just vad gäller Bruno och hans tidigare liv. Skämtsamt föreslås det i början att den hemlighetsfulle nye grannen ”mördat sin första hustru” (60), själv ser han i en mardröm hur han mördar sin älskade (358) och efter att Bruno skjutit en häst kallar Fransiska honom för ”mördarn” (162). Fransiska är genomgående rädd för Bruno, och oroar sig för vad som göms i hans förflutna. Hennes största skräck tycks vara just att han ska visa sig vara en mördare. ”Det är något hos Bruno som gör mig hemsk för honom”, säger hon: ”Tänk om han vore en mördare.” (184) Det som visar sig till slut (långt efter att grälet om slavhandel ebbat ut) är att Bruno är inte bara bokstavligen ”broder” utan också en av de som är ”värre än en mördare” genom att ha handlat med människor.

Ordet ”mördare” avslöjar den dubbla rörelse som i romanen samtidigt fördömer och ursäktar slavhandel. Å ena sidan tas slavhandelns omoral för given. Utifrån brittisk kontext har Sharpe (1993: 45) påpekat att när Charlotte Brontës *Jane Eyre* (1847) skrevs var den transatlantiska slavhandeln så impopulär att ”only those who directly benefited from it continued to defend it”. Detsamma verkar gälla hos Bremer. Fransiska uttrycker förvåning över att någon är för den – ens Jean-Jacques, som hon aldrig brukar sympatisera med. Å andra sidan är slavhandeln inte *så* farlig. När Bruno berättar att han har varit slavhandlare erkänner han flera brott: Han har stulit, legat runt och spelat. Slavhandeln framstår möjligen som den värsta av synderna, men i stort sett verkar de vara på samma nivå. Till skillnad från björn verkar

Bremer inte ha tyckt att en slavhandlare var ”värre än en mördare”. I brev skrev hon om att hon ville ge Bruno ett lagom hemskt förflutet. Hon hade först tänkt att det var just ”mördare” Bruno skulle visa sig vara, men kommit fram till att det vore för hemskt (Burström 1930: 453). Läsaren behövde känna sympati med Bruno för att romanen skulle fungera. Hans brott skulle vara stora, men inte för stora. Han skulle ha gjort något fruktansvärt, men inte *för* fruktansvärt. Och vad var lite lagom hemskt, i Sverige på 1830-talet? Slavhandel.

Innan vi går över till nästa gräl i *Grannarne* ska några ord sägas om hur det hela slutar. Det är ingen mindre än Jean-Jacques, han som startade alltihop, som räddar situationen genom att ”med sin vanliga lätthet” föra samtalet ”på andra ämnen” (131). Det var tydligen kontroversiellt, det där. Bättre att tala om något annat. Fransiska blir lättad; även om hon höll med björn blev hon illa berörd av hans utbrott. Som vi såg i citatet tidigare beskriver hon det som att björn ”förifrade sig” (131). Han har blivit för hetsig, pratat för högt. Måste han bli så arg? Vore det inte bättre om alla kunde hålla sams?

Viljan att hålla människorna omkring sig på gott humör är faktiskt ett av Fransiskas kännetecken. Inte så att hon är någon mes – det är Bremers hjältinnor aldrig – men hon gillar inte bråk. Det är ganska rimligt, med tanke på den situation hon befinner sig i. Hon var fattig innan hon gifte sig, och hon har varken ”skönhet eller talanger” (11). Dessutom är hon 27 år gammal – praktiskt taget på överblivna kartan med tidens mått,

även om hon är betydligt yngre än sin make. Björn däremot är ”af en ansedd slägt, i en förmånlig lefnadsställning” (11) och har faktiskt mer eller mindre köpt henne; han är läkare och bad om hennes hand istället för betalning för en räkning. Fransiskas tacksamhet är väntad – deras fina hus, hennes ”älskade hem, mitt lilla Rosenvik” (23) med egen tjänsteflicka, den ”välmåga” som han skänkt till hennes mor och bröders ”förr så fattiga hem” (11). Björn har fört henne från en tillvaro som ogift, yrkesarbetande kvinna till respektabel hustru med ekonomisk trygghet. Hon är beroende av honom, och att hon vill hålla sig väl med hans släkt och vänner är inte särskilt konstigt.

Grannarne handlar om harmoni, och framför allt om hur lugn återskapas efter att ha gått förlorat. Budskapet i stort är att harmoni i familjen leder till harmoni mellan grannar, i förlängningen inom samhället, och mellan nationer (Stendahl 1994: 56). Följaktligen har huvudpersonen Fransiska en återkommande medlande roll. Hon är ”ängslig [...] för allt oväder inom hus” (105) och när hennes yngsta svägerska (sjutton år och ”ett barn”, 73) betar sig illa är det Fransiska som tar sig an hennes uppfostran. Inför romanens stora försoningsscen får hon familjens förtroende som ”medlare mellan mor och son” (210). Till och med när hon avvisar en invit från makens vän Stellan (jag ska strax återkomma till honom) försöker hon undvika dålig stämning eftersom ”det gör mig alltid litet ondt att ej vara i fullt vänskapligt förhållande med alla omkring mig” (146). Till slut blir hon så trött på alla andras gräl att hon får ”en riktig fruktan för att i någon tvist komma in som freds-mäklare” (147). Ständigt är det Fransiskas roll att gjuta olja på vågorna. Det är hon som står för den vardagliga harmonin i äktenskapet och hon som arbetar för att alla romanens andra gestalter ska införlivas i samma världsbild. Så mycket märkligare då, att hon agerar som hon gör i nästa gräl.

Andra grälet: Stellan och Orienten

Bara några dagar efter det första grälet uppstår ett nytt – och den här gången har Fransiska ingenting emot den dåliga stämningen.

Det är sonen till en av björns barndomsvänner, baron Stellan S*, som sätter igång det hela. Björn har varit Stellas förmyndare och vill helst skämma bort honom, dessutom är Stellan ”kammarherre, rik, vacker och talangfull” (96) – allt som gjort för att Fransiska ska bli osäker i sin nya roll som välbärgad hustru. Hon har hört så mycket om hans ”elegans, ton, toilett” att hon blivit ”riktigt förskräckt” över att han ska besöka dem en tid (96). Björn är inte till någon hjälp eftersom han är lika nervös han, och vill att Stellan ”skall skötas och fjäsas som om han vore en liten behagsjuk grefvinna” (132).

I förberedelserna för Stellas mottagande står det klart att han inte bara är rik och bortskämd, utan att han också kopplas samman med österländska föremål:

”Ja ja, björn! Han skall få dina turkiska tofflor. Den äkta porcelaines tvättkannan? Ja ja, lilla du! Din gullgosse skall få allt det!” Jag ville att den kammarherren sutte i Constantinopel! (132f)

Turkiska tofflor och äkta porslin – inte konstigt att Fransiska önskar Stellan ända till Konstantinopel. De föremål som björn vill att Stellan ska skämmas bort med är lyxföremål, och Fransiskas irritation har sitt ursprung i Stellas förmögenhet och klassbakgrund. Men mer specifikt handlar det också om orientalistiska symboler. Det går i linje med Fransiskas bild av Stellan som ”en liten behagsjuk grefvinna” (132), i en feminiserande stereotypisering av Orienten. Svensk 1800-talskultur var, liksom europeisk generellt, översvämmad av fantasier om Orienten (Landmark 2003; Järnegard 2009; Björk 2011).

När Stellan väl dyker upp i hemmet blir denna orientalistiska associationsbana uttalad i texten, i samband med att grälet börjar. Fransiska konstaterar först att besöket går bra trots allt: ”Han är artig, trefflig, visar sig nöjd med allt, och är oändeligen lätt att lefva med.” (133) Men två dagar efter ankomsten kommenterar Fransiska att Stellan ”är likväl underlig” (133). Stellan har nämligen börjat prata om islam, ”Mahomedes religion” (134). Och han inte bara konverserar, han faller ut i ett verkligt lovtal, prisar Koranen ”såsom den visaste bok” och kallar islam ”den visaste, den yppersta af alla religioner” (134).

Tvärtemot hur hon betett sig i diskussionen om slavhandel blir Fransiska genast upprörd. Som jag beskrev tidigare hade Fransiska all anledning att vilja hålla sig på god fot med björns familj, och att den dåliga stämningen oroad henne var väntat. Just därför förvånar det att hon nu börjar gräla med sin makes gäst. Att Stellan ska skämmas bort verkar hon ha glömt, och utan betänkligheter säger hon ifrån. Hon blir ”ganska stött” och ”litet ond”, går i strid mot Koranen ”utan att veta stort om dess innehåll” och uttrycker ”mycket förakt för alla dessa turkiska ideer” (134). Stellan låter sig inte bekomma, och Fransiska blir mer och mer uppretad:

Kusin Stellan lät ej störa sig deraf, utan sade rent ut sina tankar om den högsta menckliga sällhet. Det var alls icke uppbyggligt att höra. Jag blef litet ond, och var dessutom förtretad både öfver min hetta och Stellas kallsinnighet, samt särdeles öfver björn, som aldrig sade ett ord, men endast gjorde de afskyvärdaste grimacer [...]. (134)

Om Fransiska tidigare ville släta över diskussionen om slavhandel och tyckte att björn förivrade sig när han sa emot, så reagerar hon här alltså tvärtom. Inte bara säger hon själv ifrån, hon blir dessutom arg på björn för att han *inte* gör

det. Hon till och med skäller ut honom efteråt: ”innan björn fick gå till ro, måste han stå mig till svars för sin gullgosses moral” (134).

Så varför blir Fransiska så arg? Delvis är det en religionsfråga – Fransiska tycker inte att Stellan ”är riktigt christen”, och det är en provokation i sig (134). Bremer var en djupt kännande kristen, och hennes religiösa övertygelse sammanflätad med hennes politiska radikalitet (Stendahl 1987; Hammar 2001; Södling 2002). Men att Stellan har ”turkiska idéer” (134) handlar inte bara om religion. Stellan och Fransiska kommer så småningom mycket bra överens, men de har även framdeles ett ständigt pågående, vänskapligt gräl om Stellans ovilja att gifta sig. Stellan ser ner på det borgerliga familjeliv som Fransiska sätter så högt värde på. Han föraktar äktenskapet i allmänhet och – vad mera är – kvinnor i synnerhet. Fransiska försöker hitta någon som kan passa honom, tar fram ”den ena vackra och hyggliga flickan efter den andra”. Allt är förgäves: ”Stellan fann fel på alla. Den ena hade för stora händer, den andra hade fula tänder, den tredje klädde sig illa, den fjerde hade broullierad [grumlig] hy, den femte hade en skärande stämma, o. s. v.” (135) Argumenten slutar så småningom med att Stellan förälskar sig i Fransiska, får nobben och därpå förälskar sig i Serena istället. Under tiden pågår en småputtrande diskussion dem emellan, där Fransiska argumenterar för, och Stellan emot, det husliga livets sällheter. Björn kallar det för ”något lättsinne i afseende på fruntimmer” hos Stellan, men tycker att det hör ungdomen till och inte är något att

bry sig om (134). Fransiska är inte så säker.

Det här har ett symbolvärde som synliggörs just i grälet om islam. Det handlar nämligen om mer än att Stellan inte förstått det borgerliga familjelivets fördelar. Stellan talar sig inte bara varm för Koranen, utan också för vad han och Fransiska verkar uppfatta som ett orientalistiskt liv. Ett sådant liv verkar vara karaktäriserat av ”orientalistisk maklighet” och innehållande ”en seralj” – det vill säga ett harem: ”Han erkände helt öppet, att han skulle af allt hjerta vilja vara född Turk eller Perser, och framlefvat sina dagar i orientalistisk maklighet, ha en seralj, m. m.” (134) I de svenska stereotyperna av Orienten ingår just den njutningsfulla lathet som Stellan uttrycker sin uppskattning för (Björk 2011: 345–347). Utan att skämmas medger han att haremets tilltalade honom mer än den borgerliga tvåsamhet som Fransiska förespråkar. Haremets var, som Helena Bodin (2018: 110) uttryckt det, ”ett storsäljande ämne som väckte intresse såväl estetiskt och erotiskt som etiskt och politiskt”. Den seralj som Stellan nämner kan tyckas vara en detalj, men det finns anledning att dröja vid den.

Haremets, eller seraljens, funktion i en annan roman, Charlotte Brontës *Jane Eyre*, har studerats av flera forskare. Det finns många likheter mellan *Grannarne* och den något senare *Jane Eyre* – Brontës ska till och med ha oroat sig för anklagelser om plagiat av Bremers roman (Gaskell 2000/1857: 245; senare har däremot likheterna tillbakavisats, se MacKay 1994: 120). Liksom i *Grannarne* nämns seraljen i *Jane Eyre* bara i förbifarten; ”the Grand

Turk's whole seraglio” som Janes älskade Rochester jämför henne med i ett av deras skämtsamma gräl (Brontë 1847: 242). Men det som seraljen anspelar på går igen i hela romanen. Perera (1991: 79) har kallat det för en ”vocabulary of oriental misogyny” och Zonana (1993: 593) en ”feminist orientalist discourse”. Det handlar om att Jane skriver in sig i en tradition av feministisk kritik mot en föreställd Orient. Att Rochesters förtryckartendenser beskrivs som österländska erbjuder läsaren en bekväm möjlighet att ogilla dem. Mardrömsfantasier om Orienten användes av kvinnorrättsförespråkare för att argumentera kring situationen i Europa. Vissa aspekter av det västerländska livet beskrevs som österländska, och kampen för kvinnors rättigheter som en kamp för västerländsk kultur. Genom att beskriva kvinnoförtryck som typiskt för Orienten kunde kvinnokamp formuleras som en strid för västerländska värden. Det var ett sätt att legitimera kampen – kvinnors utökade rättigheter blev en kamp för att *bevara* samhället snarare än att omstörta det. Forskare som Perera (1991) och Zonana (1993: 600–602) har pekat ut hur tänkare som Mary Wollstonecraft intresserade sig för föreställningar om islamsk ideologi, och det är inte långsökta att sätta in Bremer i det sammanhanget. Det är mycket möjligt att Bremer influerats av Wollstonecraft när hon låter Stellans och Fransiskas äktenskapsdiskussion inledas med grälet om Orienten. Men det är också mycket möjligt att hon använder sig av en standardiserad – och för tiden typisk – kvinnokampsretorik.

Haremet spelade en viktig roll i den här retoriken, som den slutgiltiga symbolen för just den kvinnoföraktande maklighet som Stellan ger uttryck för i *Grannarne*. Senare skulle Bremer själv komma att besöka haremsmiljöer, en resa som liksom hennes amerikanska föranleddes av en vilja att ta ställning utifrån egna erfarenheter (Szewczyk 2011). Men precis som med slavhandeln plockar Bremer alltså först upp haremet i skönlitterär form, flera år innan sina resor. Och precis som slavhandeln kan seraljen i *Grannarne* verka vara en detalj, men finns med som en symbol för förtryck.

Det andra grälet i *Grannarne* utgör en förlängning av det första, och fungerar som en förklarande bakgrund till kritiken av slavhandel och slaveri. Grälet mellan Fransiska och Stellan skriver fram kvinnorrättsförespråkarnas analogi mellan vita kvinnor och personer som utsattes för slaveri. Att Stellans och Fransiskas ständigt pågående kvinno- och äktenskapsdiskussion inleds med ett gräl om islam ramar in Stellans kvinnoförakt som österländskt. ”Han är ingen Sultan än, och får väl tåla att höra sanningen”, menar Fransiska (135). Sanningen, i det här fallet, är försvaret av såväl kvinnor som Västerlandet. Stellan är fel på många sätt – han föraktar kvinnor, han är ytlig, bortskämd och lat. Det gör honom, inom ramarna för *Grannarne*, till inte riktigt svensk.

Svensk exceptionalism som kvinnokampsargument

Vad har alltså de två grälen i *Grannarne* med varandra att göra? Bokstavligt sett ligger de nära varandra – det är tre sidor

emellan dem, eller sex dagar. De två huvudpersonerna är motsatser och ställs bredvid varandra; Stellan och Bruno kommer så småningom att konkurrera om samma kvinna och jämförs redan innan dess av Fransiska. Hon tycker att bägge är "egnade till romanhjeltar" (97) och Stellan vill hon "nästan kalla [...] en motsats" till den man som ska visa sig vara Bruno (134). Den senare är "en stor men vild naturscen" och Stellan "en vacker, fullkomligt städad engelsk park" (134). En engelsk park är i trädgårdssammanhang en skogsimitation, en park tänkt att se ut som natur. Att Stellan är en "fullkomligt städad engelsk park" betyder alltså att han är ett slags överdrivet kultiverad natur, en (alltför) väluppfosttrad motbild till den byronske hjälten Bruno. Både Stellan och Bruno för dessutom utlandet till Sverige, om än på olika vis. Stellan för med sig fantasierna om Orienten, och Bruno en västindisk älskarinna och sina egna erfarenheter av slavhandel. Men Stellans Orientdrömmar är trots allt inte annat än fantasier, medan Bruno haft direkt samröre med både slavhandeln och slaveriet. Den skillnaden – mellan fantiserat och verkligt slaveri – är viktig.

De västerländska diskurserna om å ena sidan österländskt kvinnoförtryck och å andra sidan transatlantisk slavhandel och slaveri hör ihop, och det förra var betydligt enklare att ta avstånd ifrån. Dobie (2010) har beskrivit en förskjutning (*displacement*) av slaveriet. Hon undersöker den tystnad, eller avsaknad av representation, som slaveriet i de franska kolonierna omgavs av i det sena 1700-talets skönlit-

teratur. Slaveriet ansågs redan då moraliskt tveksamt i Frankrike, men var för ekonomiskt lönsamt för att ifrågasättas på allvar. Den osäkerheten undveks genom att inte diskutera slaveriet som sådant, i alla fall inte som det faktiskt pågick i de egna kolonierna. De franska skildringarna av det var påfallande få, menar Dobie, och kom istället till uttryck genom skildringar av Orienten. Där fanns förtrycket och slaveriet – inte i Europa. Möjligen är det en liknande förskjutning som sker också i *Grannarne*. (Mar)drömmarna om Orienten är fantasier som aldrig behöver ta faktisk gestalt, och är därför enkla att förhålla sig till – de går att fördöma rakt av. Den transatlantiska slavhandeln däremot är en del av det ekonomiska system som gestalterna i *Grannarne*, liksom dess samtida läsare, ingår i. Det sägs aldrig rakt ut, men bildar ett slags gnissel i det maskineri som i ord men inte handling fördömer slaveri.

Samtidigt pekar *Grannarne* faktiskt – om än mellan raderna – ut just det gnisslet. Bruno har nämligen varit delaktig i slaverisystemet på två sätt: Direkt, genom att handla med slavar, och indirekt, genom att handla med kolonialvaror. Det är först efter stor vända som han erkänner att han varit slavhandlare. Han ursäktar sig inte, utan säger att slavhandeln är något han "evigt skall ångra" och förtydligar att han själv kidnappat människor:

Jag blef – människohandlare, – själasäljare! Jag ryckte Afrikas barn ur deras hyddor, ryckte våldsamt makar från makar, mödrar från deras barn,

och förde dem som slafvar till Portugals kolonier. Menniskor, – mina bröder, – sålde jag för guld. (378)

Återigen används ordet ”broder” för att förtydliga vad det här rör sig om – det ska inte råda någon tvekan om Brunos brott. Men vad som komplicerar bilden är att Brunos bekännelse bara delas med en person. Bekännelsen kommer fram i de delar av romanen som har en allvetande berättare, och den enda som får höra den är Brunos framtida hustru Serena. Den officiella versionen av hans förflutna – den som Fransiska berättar om i de brev som utgör merparten av romanen – är betydligt mer svepande. Enligt den har Bruno varit i portugisisk krigstjänst varefter han ”reste till Westindien, ingick i kompani med en plantageegare, och gjorde sin lycka på handel” (168). Det framgår aldrig vem som censurerar berättelsen (Bruno när han berättar för björn, björn när han berättar för Fransiska eller Fransiska när hon berättar i breven), men romanen lyfter alltså fram två förklaringar: En uppstād version i breven från Fransiska och en mörkare som kommer fram i delarna med en allvetande berättare.

Genom diskrepansen mellan dessa två versioner pekar romanen ut det samtida hyckleriet kring kolonial handel. Att ha blivit rik på handeln med en västindisk plantage förutsatte i praktiken slavhandel, eftersom plantagesystemet krävde ständigt fler förslavade människor som arbetskraft. Det var ingen hemlighet. Svenska tidningar skrev till exempel om sambandet mellan sockerproduktion och

slavhandel på 1830-talet, när *Grannarne* skrevs (Weiss 2016: 241). Skulle någon läsare av *Grannarne* mot förmodan inte känna till hur plantagerna fungerade så nämner Brunos älskarinna, dotter till hans handelspartner, att hon ägt slavar i sin fars hus (366). Men även om de här sambanden var kända var de möjliga att blunda för, på samma sätt som vi idag kan tycka att det är viktigt med rimliga arbetsvillkor i alla delar av världen, men ändå köpa billiga importprodukter. Vi vet, samtidigt som vi inte vet; och vi bryr oss, samtidigt som vi inte bryr oss. Den här sortens tystnadsparadox beskrivs i *Grannarne* genom att läsaren får ta del av de två versionerna av Brunos förflutna. Alla vet, men ingen får veta. Särskilt tydligt är det inte, men det utgör faktiskt en möjlighet att få syn på hyckleriet.

Vad som ur ett nutida perspektiv kan synas motsägelsefullt är den starka kopplingen som *Grannarnes* kritik av slaveri och slavhandel har till ett nationalistiskt projekt. Anna Bohlin har visat hur Bremers ideologiska övertygelse innefattade byggandet av nationen. Att Bremer senare intresserade sig för Amerika var just för att hon ville veta hur Sverige skulle kunna bli ett bättre land (Bohlin 2013, se även 2016, 2018). Sharpe (1993: 11) påpekar att det som kan se ut som motsatser – argument för vita kvinnors emancipation och det koloniala projektet att underkasta sig människor i andra delar av världen – i själva verket var en del av samma, större bild: ”the British feminist argument for equality appeals to the idea of social progress on which modern colonialism is founded”.

Ur den synvinkeln är det inte förvånande att slavhandel och slaveri i *Grannarne* beskrivs som osvenska. Eftersom slaveri är omoraliskt och svenskhet innebär moral, är slaveriet per definition osvenskt. Att svenske Bruno blivit slavhandlare är en följd av hans resor utomlands. Det är utländska ”förbindelser” som ”förvillade de begrepp om rätt och godt” som han ”hade kvar från modershemmet” (378). Dessutom har han korruperats av sin älskarinna, den judiska slavägardottern Hagar som han träffat i Västindien. Att *Sverige* hade en västindisk koloni framgår inte i romanen, och Hagers ursprung utmärks av en diffus icke-svenskhet. Här syns alltså det som i nutid kallas svensk exceptionalism (definierat i Loftsdóttir och Jensen 2012). Det rör sig om vad Habel (2012) beskrivit som en narcissistisk självbild där Sverige framstår som obesudlat av kolonial problematik. I bakgrunden finns den svenska hegemoniska vithet vars utveckling under 1900-talet beskrivits av exempelvis Hübinette och Lundström (2014). Under den perioden rör vi oss inom det Svensson (2020: 60) kallat det modernikoloniala projektet, vars skönlitteratur utgör *vitifiera(n)de narrativ*, ”iscensättande en kronotop inom vilken det koloniala erövrandet av land antas föra mänskligheten framåt i tiden”. I *Grannarne*, skriven långt tidigare, återfinns samma grundföreställningar. Självbildens att Sverige är emot slaveriet är betydligt äldre än det svenska förbudet mot slaveri. Enligt Weiss (2016: 210) skrev den svenska pressen konsekvent om slaveriet som någonting som bara angick andra

länder. En samtida recensent motsatte sig till och med Bruno-gestalten i *Grannarne* just på grund av hans erfarenheter av slavhandel – att en svensk skulle ha handlat med slavar ansågs helt enkelt inte trovärdigt (Burman och Burman 2000: xiv).

Föreställningen om svensk exceptionalism utgör på sätt och vis en möjlighet: Det är eftersom den transatlantiska slavhandeln inte uppfattades som en svensk fråga som den kan fördömas så entydigt i *Grannarne*. Paradoxalt nog blir det därmed möjligt att skildra det moraliska gnisel – eller hyckleriet – som tystnaden kring Sveriges inblandning gav upphov till.

Avslutning

Den här artikeln har handlat om två gräl. I det första utvecklades ett samtal om handel till en diskussion om människovärde. Berättaren och huvudpersonen Fransiska ville helst att alla skulle lugna ner sig, och tyckte inte om att hennes man blev upprörd. I det andra grälet däremot tog Fransiska plats, blev arg och sa ifrån. Återigen handlade det om människovärde, men nu med Orienten som kvinnofientlig motbild.

I *Grannarne* finns en ovanligt tydlig diskussion om transatlantisk slavhandel, men med en för tiden typisk tendens att samtidigt erkänna och bagatellisera den. Å ena sidan är slavhandel ungefär som stöld eller spel, omoraliskt men inte så farligt – inte så illa som att vara en mördare. Å andra sidan utgör slavhandeln det brott som är så hemskt att det måste döljas för alla utom förövarens blivande hustru. Bremer tog jämlikhetstanken på allvar: människor

är bröder och den som stjälar en annans liv är en mördare. Ord som ”broder” och ”mördare” spökar i texten och påminner om vad slavhandlaren Bruno satt på spel. När läsaren får veta att han inte bara gjort sig förmögen på kolonial handel utan på att ha kidnappat och förslavat människor, knyts det rådande ekonomiska systemet samman med den brutala praktik som det vilade på. Den diskrepansen – mellan att i ord fördöma slavhandeln samtidigt som slaverisystemet underhålls i praktiken – pekats ut mellan raderna genom att läsaren får ta del av två olika versioner om Brunos förflutna.

Men med hjälp av föreställningen om svensk exceptionalism kan *Grannarne* tala om slaveriet och slavhandeln och samtidigt hålla dem ifrån sig. Bruno är visserligen en svensk slavhandlare, men bara för att han har korrumperats av utländska krafter. Det hänger ihop med det nationsbyggande projekt som för Bremer var en del av kvinnokampen. Förtrycket av vita kvinnor framställs med både Orienten och det transatlantiska slaveriet som fond. Grälet om islam fortsätter diskussionen om människovärde och pläderingen för jämlikhet, men står också för en betydelsefull förenkling. Romanens skildring av transatlantisk slavhandel och slaveri rymmer en komplex förståelse av de tystnadsmekanismer som omgärdar ett ekonomiskt system uppbyggt av samtidigt exploatering och självgodhet. Några sådana nyanser finns det inte plats för i skildringen av Stellans Orientdrömmar. Här pekar *Grannarne* med hela handen – Stellans turkiska idéer är fel.

Genom att läsa de två grälen bredvid varandra blir insatserna tydliga. I det ena

fallet har vi att göra med ett enkelt ställningstagande mot en fantasi, något som inte har med oss själva att göra. I det andra med ett moraliskt gungfly som samhällssystemet är beroende av.

Kanske är det därför något gnager i Fransiska. Som gravid drabbas hon av en depression och oroar sig för det mesta. Hon är rädd att hon ska få för många barn, att allihop ska vara flickor och aldrig bli gifta, att alla ska bli fattiga, att hon ska dö vid förlossningen. ”Jag mår ej bra, är tung och trög”, skriver hon (384). Inte minst oroar hon sig över Bruno och för att hans hustru ska bli olycklig. Det är efter deras bröllopsdag som hon ”ej mått bra” eftersom hon ”blef för mycket upprörd då” (384). Hon är rädd att något är fel och misstänker att Bruno är en sämre människa än vad han har sagt, att hans brott är värre än vad hon fått veta. Han har verkat för orolig mitt i sin bröllopslycka: ”Ack! hvarföre denna oro, hvarföre denna smärta i sjelfva sällheten om hans samvete hade frid!” (384) Och på sätt och vis har hon ju rätt, men på sätt och vis inte. Fransiska *har* fått veta att Bruno varit delaktig i slaverisystemet. Sambanden finns där för den som bryr sig om att knyta samman dem, men de kan också gå under radarn. På samma sätt är Fransiskas oro ett stilla gnisslande, något som stör utan att hon kan sätta ord på varför.

Men eftersom Fransiska bara *nästan* vet kan harmonin i *Grannarne* till slut infinna sig, och allting slutar väl. Hon föder sitt barn och depressionen går över. Bruno och Serena blir lyckliga. Stellan ska resa till Italien, ”för att förströ sin ennui”. Och

Jean-Jacques, han som startade grälet om slavhandeln, han tar över sin styvmors gård och ”afskaffar gamla missbruk och gör många nyttiga inrättningar. Han är en verksam och kunnig man, och talar mindre sedan han arbetar mer” (388).

Tack

Tack till litteraturvetenskapens högre seminarium vid Umeå universitet, och särskilt Elisabeth Hästbacka, för kommentarer på en tidig version.

Referenser

- Ahmed, Sara (2010) Feminist killjoys (and other willful subjects). *S&F Online* 8(3), http://sfonline.barnard.edu/polyphonic/ahmed_01.htm.
- Anderson, Bonnie S (2000) *Joyous greetings. The first international women's movement, 1830-1860*. New York: Oxford University Press.
- Arping, Åsa (2018) "The miss Austen of Sweden". Om Fredrika Bremer i 1840-talets USA och litteraturhistorisk omvärdering. *Tidskrift för litteraturvetenskap* 48(1-2): 18-33.
- Barclay, John M G (2007) "Am I not a man and a brother?" The Bible and the British anti-slavery campaign. *The Expository Times* 119(1): 3-14.
- Bharathi Larsson, Åsa (2016) *Colonizing fever. Race and media cultures in late nineteenth-century Sweden*. Diss. Uppsala, Lund: Mediehistoriskt arkiv.
- Björk, Tomas (2011) *Bilden av Orienten. Exotism i 1800-talets svenska visuella kultur*. Stockholm: Atlantis.
- Bodin, Helena (2018) Haremlivet i Konstantinopel i berättelser av Elsa Lindberg-Dovlette. *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 36(2): 108-116.
- Bohlin, Anna (2013) Fredrika Bremer's concept of the nation during her American journey. *Ideas In History* 7(1-2): 43-70.
- Bohlin, Anna (2016) Den svenska 1840-talsromanen som nationell kartografi. *Samlaren* 137: 58-86.
- Bohlin, Anna (2018) Magi och nation. Häxor i finländsk och svensk 1800-talslitteratur. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 93: 47-78.
- Bremer, Fredrika (2000/1830) *Familjen H****. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Bremer, Fredrika (2000/1837) *Grannarne*. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Bremer, Fredrika (1848) *Syskonlif*. Nya teckningar ur hvardagslifvet 8. Stockholm.
- Brontë, Charlotte (1847) *Jane Eyre. An autobiography*. Vol 2. London: Smith, Elder, and Co.
- Burman, Carina (2001) *Bremer. En biografi*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Burman, Carina och Burman, Lars (2000) Inledning. *Grannarne*. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Burstrom, Karin (1930) Fredrika Bremers *Grannarna*. *Edda* 30: 434-455.
- Dobie, Madeleine (2010) *Trading places. Colonization and slavery in eighteenth-century French culture*. Ithaca: Cornell University Press.

- Gaskell, Elizabeth (2000/1857) *Life of Charlotte Brontë*. London: Electric Book Company.
- Gleadle, Kathryn (1995) *The early feminists. Radical unitarians and the emergence of the women's rights movements, 1831-51*. New York: St. Martin's Press.
- Habel, Ylva (2012) Challenging Swedish exceptionalism? Teaching while black. Freeman, Kassie och Johnson, Ethan (red) *Education in the Black diaspora. Perspectives, challenges, and prospects*. London: Routledge.
- Hammar, Inger (2001) Fredrika Bremers morgon-väckter. Arping, Åsa and Ahlmo-Nilsson, Birgitta (red) *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*. Hedemora: Gidlund, 141-164.
- Heggstad, Eva (1991) *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*. Diss. Uppsala: Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.
- Holm, Birgitta (1981) *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*. Stockholm: Norstedts.
- Hübinette, Tobias och Lundström, Catrin (2014) Three phases of hegemonic whiteness. Understanding racial temporalities in Sweden. *Social Identities* 20(6): 423-437.
- Järnegard, Styrbjörn (2009) "En konstnärs rätta namn det är hans verk". *Orientalen, pilgrimen och den svenska poesin i Verner von Heidenstams Valfart och vandringsår*. Diss. Uppsala och Skellefteå: Norma.
- Kleman, Ellen (1925) *Fredrika Bremer*. Uppsala: J. A. Lindblad.
- Körber, Lill-Ann (2004) "Whiteness" in Fredrika Bremers *Hemmen i den nya världen*. *Tijdschrift voor skandinavistiek* 25(2): 41-63.
- Landmark, Dan (2003) "Vi, civilisationens ljusbärare". *Orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur*. Diss. Örebro: Örebro universitet.
- Lofsvold, Laurel Ann (1999) *Fredrika Bremer and the writing of America*. Lund: Lund University.
- Loftsdóttir, Kristín och Jensen, Lars (red) (2012) *Whiteness and postcolonialism in the Nordic region. Exceptionalism, migrant others and national identities*. Farnham: Ashgate.
- Mackay, Carol Hanbery (1994) Lines of confluence in Fredrika Bremer and Charlotte Brontë. *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 2(2): 119-29.
- Manns, Ulla (2005) *Upp systrar, väpnen er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*. Stockholm: Atlas akademi.
- McFadden, Margaret H (1999) *Golden cables of sympathy. The transatlantic sources of nineteenth-century feminism*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Miller, Christopher L (2008) *The French Atlantic triangle. Literature and culture of the slave trade*. Durham: Duke University Press.
- Pålsson, Ale (2016) *Our side of the water. Political culture in the Swedish colony of St Barthélemy 1800-1825*. Diss. Stockholm: Department of History, Stockholm University.
- Perera, Suvendrini (1991) *Reaches of empire. The English novel from Edgeworth to Dickens*. New York: Columbia University Press.
- Sharpe, Jenny (1993) *Allegories of empire. The figure of woman in the colonial text*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sklar, Kathryn Kish och Stewart, James Brewer (red) (2007) *Women's rights and transatlantic antislavery in the era of emancipation*. New Haven: Yale University Press.

- Södling, Maria (2002) Se Herrens tjänarinna! Om kvinnosaken och det lutherska hos Fredrika Bremer, Lydia Wahlström och Ester Lutteman. Ågren, Maria (red) *Var kan vi finna en nådig Gud?* Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet.
- Stendahl, Brita (1987) Fredrika Bremers gudsbegrepp, svaghet eller styrka? Holm, Birgitta (red) *Fredrika Bremer ute och hemma*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Stendahl, Brita (1994) *The education of a self-made woman. Fredrika Bremer 1801–1865*. Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Svensson, Therese (2020) *Vithetens koagulerade hjärta. Om avkoloniserande läsningars möjlighet*. Diss. Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion.
- Szewczyk, Grazyna (2011) (Un)heimliche Exotismen: Schwedische Orientbilder in den Reisebüchern Fredrika Bremers und Selma Lagerlöfs. Czarnecka, Mirolawa, Ebert, Christa och Szewczyk, Grazyna (red) *Der Weibliche Blick Auf Den Orient: Reisebeschreibungen Europäischer Frauen Im Vergleich*. Bern: P. Lang.
- Thomasson, Fredrik (2016) Thirty-two lashes at Quatre Piquets. Slave laws and justice in the Swedish colony of St. Barthélemy ca. 1800. Weiss, Holger (red) *Ports of globalization, places of creolisation. Nordic possessions in the Atlantic world during the era of the slave trade*. Leiden: Brill.
- Thomasson, Fredrik (2018) Tryckort Gustavia – nya svenska karibiska tidningar och slaveri 1804–1828. *Biblis* (81): 3–25.
- Weiss, Holger (2016) *Slavhandel och slaveri under svensk flagg. Koloniala drömmar och verklighet i Afrika och Karibien 1770–1847*. Stockholm: Atlantis.
- Wendelius, Lars (1985) *Fredrika Bremers Amerikabild. En studie i Hemmen i den Nya världen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Wilson, Victor (2015) *Commerce in disguise. War and trade in the Caribbean free port of Gustavia, 1793–1815*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Wood, Marcus (2010) *The horrible gift of freedom. Atlantic slavery and the representation of emancipation*. Athens: The University of Georgia Press.
- Yellin, Jean Fagan och Van Horne, John C (red) (2018/1994) *The abolitionist sisterhood. Women's political culture in antebellum America*. Ithaca: Cornell University Press.
- Zonana, Joyce (1993) The sultan and the slave. Feminist orientalism and the structure of "Jane Eyre". *Signs* 18(3): 592–617.

Nyckelord

Kvinnorörelsen, abolitionism, transatlantisk slavhandel, slaveri, orientalism, feministisk historia, 1800-talet, Fredrika Bremer

Sam Holmqvist

Genusvetenskap, Institutionen för kultur och lärande
Södertörns högskola
141 89 Huddinge
E-post: sam.holmqvist@sh.se